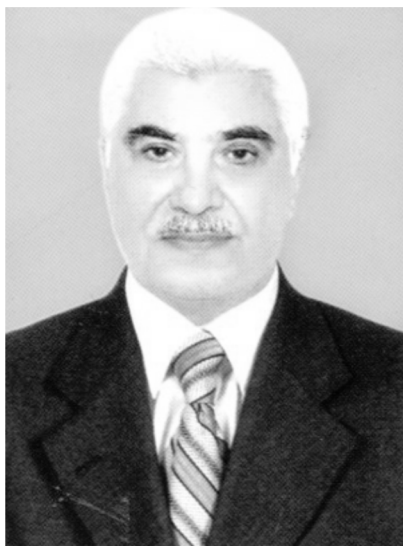

A.BAKIXANOV AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİNİN İLK TƏDQIQATÇISI KİMİ*

Arif Mustafayev,
Tarix elmləri doktoru, BDU-nun professoru
kipchak79@mail.ru

A.Bakıxanov "Gülüstani İrəm" əsərində Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən **türkdilli** əhalinin mənşəyi məsələsinə xüsusi yer ayırmışdır. Türkdilli tayfaların ən qədim boylarından olan **hunların** qalıqlarının hətta Əndəl malındakı əlçatmaz Qunib kəndində hələ də qaldığını xəbər verən müəllif onların xarici görkəm, adət-ənənə və xasiyyət etibarını ilə qonşularından kəskin surətdə fərqləndiyini bildirirdi (1).

A.Bakıxanov hunlardan bəhs edərkən M.Çamçyanın «Erməni tarixi»-nə istinad edərək, Dağıstanın 4 əyalətindən birinin **Hun** adlandığını xəbər verirdi (2). Dağlıq Qumuğu həm də «Hun ölkəsi», yaxud Avarstan adlandırılan müəllif sonra da məşhur yunan astronomu Ptolomeyin «Coğrafiya»-sına əsaslanaraq, qumuqların «kamak» tayfasından olduğunu söyləyir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, akademik Z.Bünyadov xüsusi qeydində bu fikrin

Ptolomeyə deyil, Q.Pliniyə məxsus olduğunu söyləyir (3).

Daha sonra isə o, Mirxondun «Rövzət üs-səfa» əsərinə əsaslanıb qumuq və balkarların Yafəsin eyniadlı oğlanlarının / Kamak və Bulğar/ nəslindən olduğunu zənn edərək, onların indi də türk dilinin qumuq ləhcəsində danışdıqlarını xəbər verirdi (4). O, hətta bu məlumatın mötəbərliyini təsbit etmək üçün Mirxondun nəvəsi Xandəmirin «Həbib üs-siyar» əsərinə və digər salnaməçilərə istinad edir.

A.Bakıxanov tarixi mənbələrə / M.Xorenski, A.Martselli və b. / istinad edərək, qədim zamanlarda Çin hüduqlarından Qırçaq çöllərindəki böyük əraziləri keçib gələn hunların Xəzər və Qara dəniz arasındakı düzənlikləri tutub möhtəşəm hun dövləti yaratmalarını xatırladandan sonra onların qüdrətli hökmdarı Atillanın döyüşdən asudə vaxtlarda ağ paltar geymiş qızların skif dilində oxuduqları mahnılara qulaq asması və ziyafət yeməyindən sonra hun şairlərinin gəlib onun zəfər və fütuhətindən bəhs edən şerlər söyləmələri faktlarına da toxunmuşdur (5). Tarixi və etnik baxımdan xüsusi maraq kəsb edən bu faktik məlumatlarda diqqəti cəkən vacib cəhət hunların hökmdarı, əfsanəvi türk bahadırı Atillanın hun şairlərinin şerləri ilə yanaşı, skif mahnılarını həvəslə dinləməsidir. Bu faktlardan bir daha aydın olur ki, skif dilində oxunan mahnılar da hun şairlərinin şeirləri kimi, Atillaya doğma idi.

Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, skif polietnik birliyinə daxil olan etnosların çoxu Atillanın başa düşdüyü bir dildə, çox güman ki, türk dilinin çoxsaylı ləhcə və dialektlərinin birində danışmış. Əks halda türksəilli, hun mənşəli Atilla «skif mahnıları»-nı yad dildə çətin başa düşə bilərdi. Bu mənada A.Bakıxanovun bu ötəri məlumatları skiflərin məskunlaşdığı geniş ərazidə mövcud olmuş polietnik mühit barədə aydın təsəvvür əldə etməyə

*Müəllifin bu mövzuda ilk məqaləsi "Azərbaycan arxeologiyası" jurnalında dərc olunmuşdur (№1, 2012).

imkan verir. Digər tərəfdən A.Bakıxanovun bu məlumatı Volqa və Dunay çayları arasındakı bozqırlarda möhtəşəm hun dövlətinin yaranması nəticəsində vaxtı ilə bu ərazilərin uzun müddət hakim etnosiyasi qüvvəsi olmuş skiflərin artıq hunların gəlişi ilə əlaqədar zəifləyib tarix səhnəsindən çəkildiyini göstərirdi (6).

A.Bakıxanov «Dərbəndnamə» müəllifinə istinadən hunlardan yadigar qalmış maddi mədəniyyət abidələri arasında Qubanın Şabran mahalındakı İran hökmdarı İsfəndiyar tərəfindən tikildiyi və Nuşirəvanın bərpa etdirdiyi güman edilən Əlhun səddini, onun üzərindəki Babi-Alan, yəni Alan qapısını və şəhər yeri xarabalıqlarını nümunə göstərirdi (7). Hətta o, həmin səddin yaxınlığındakı Əlixanlı kəndinin adının buradan yarandığını və əslən Əlhunlu olduğunu zənn edir (8). Müəllifin yazdığına görə, dənizdən başlayıb Gil-gilçayın sahili ilə üzü yuxarı qalxıb, Əlixanlı kəndinin arxasında Çıraq qalasına qovuşan, oradan da Ata dağındakı şəhər xarabalıqlarına birləşən həmin sədd Qonaqkəndin yuxarisından keçib Baba dağıdakı uzanıb gedirdi (9). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, son illərdə aparılmış arxeoloji araşdırmalar vaxtı ilə hunların hücumlarının qarşısını almaq məqsədi ilə çəkilmiş və bu səbəbdən də «Əlhun səddi» adlanan həmin müdafiə istehkamı barədə A.Bakıxanovun məlumatını təfsilatı ilə təsdiq etmişdir (10).

A.Bakıxanov Azərbaycanın avtohton etnosları sırasında qədim **kaspi** etnosunun da adını tutur və onların Kür çayının sağ sahilində, Xəzər dənizinə yaxın ərazilərdə məskunlaşdıqlarını xəbər verir. Hətta rumlular arasında bu dənizin həmin etnosun adı ilə «Kaspi» adlandırıldığını da əlavə edir (11). Müəllif kaspilərin mənşəyinə və bu etnonimin etimologiyası məsələsinə toxunmasa da, onların Albaniya ərazisində yayılma məkanını əsasən düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir.

Qafqaz xalqlarının etnik tarixinə diqqətlə yanaşan A.Bakıxanov buradakı etnik alabəzəkliyin obyektiv səbəblərinə toxunaraq yazırdı ki, çox qədim və naməlum əsrlərdən bəri müxtəlif tayfalar Qafqazda müharibə və fəthlər edərək şimaldan cənuba və cənubdan şimala doğru hərəkət etmişlər. Onlar burada bir çox ölkələri istila edərək, məskunlaşıb özlərinə yurd salmışlar. Müxtəlif millətlərin məzlum və qaçqınları bu dağların çətin dərələrində və əlçatmaz keçidlərində özlərinə sığınacaq tapmaqla düşmənin zülmündən asudə olmuşlar. İran şahları, xüsusilə Bəhram Gurun oğlu Yəzdigüird və Qubad oğlu Ənuşirəvan başqa əyalətlərdən buraya çoxlu tayfalar köçürüb, bu yerlərdə xarabalıqları hələ də qalmaqda olan bir çox şəhər və kəndlər bina etdirmişlər. Yunanlar,

rumlular, hunlar, avarlar, türklər, xəzərlər, ərəblər, moңqol və tatarlardan olan çoxlu tayfalar onun bir çox yerlərini zəbt etmişlər. Xüsusilə Şirvan ölkəsi hamısından artıq hücumla mə'ruz qalmışdır. Səfəvi sülaləsindən olan şahların hökmranlığı dövründə İran və Osmanlı qoşunları bir-birinin ardınca bu ölkələri sıxışdırıb dəfələrlə onu ələ keçirmişlər. Buna görə də bu ölkənin sakinlərinin müxtəlif tayfalardan təşəkkül tapması təəccüb doğurmur. Buna onların hələ də mövcud olan rəvayətləri, abidələri, adları, müxtəlif dilləri, adət-ənənələri, əhalinin, əxlaq və əqli qabiliyyəti, etiqadları aşkar bir şahiddir (12).

Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqaza hicrət etmiş müxtəlif etnoslar tarix boyu onun avtohton əhalisi ilə qovuşmuş və yerli sakinə çevrilmişlər. Bunların arasında qədim **türk** tayfaları xüsusi yer tutmuşdur.

Azərbaycana sonradan gəlmə belə etnoslardan biri də **avarlar** olmuşdur. Qədim avarları Türkünstan çöllərində vaxtı ilə iqtidar və şöhrət sahibi hesab edən A.Bakıxanov Çin mənbələrinə əsaslanıb onları çinlilərlə qonşu olan hun nəslindən zənn edir (13). Onun yazdığına görə, II əsrdə digər türk tayfaları tərəfindən məğlub edilən avarlar əvvəlcə cənuba, sonra da qərbə doğru çəkilmiş və burada başqa tayfalarla birləşib Rum qeysərini vahiməyə salan yeni bir qüdrətli dövlət yaratmışlar. 568-ci ildə avar xanı Bayan bolqarları məğlub edib qətl, qarət etdi, çex və digər slavyanların yaşadıkları Moraviya və Bohemiyanı istila etdi, sonra frank kralını məğlub edərək Dunay çayına gəlib çatdı. 568-ci ildə avar mülkləri Elbadan Volqa çayına qədər olan geniş sahəni tuturdu... Onlardan bir tayfanın adı indiyədək Qafqaz dağlarında qalmaqdadır (14).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, özlərini «maarulal», yəni «dağlı» adlandıran və Qafqaz dil ailəsinin Dağıstan qrupu dillərinin birində danışan İber-Qafqaz mənşəli bu etnosun türk mənşəli avar etnonimini daşması xüsusi maraq doğurur. Avarları ləzgiləşmiş türk zənn edən M.Baharlı yazır ki, ola bilər ki, onlar Cənubi Qafqaza çoxlu basqılar yaparkən, burada ləzgilər arasında bir dəstə buraxmışlar ki, onlar da müruri-əyyam ilə burada lisan və milli təşkilatlarını itirmişlər (15). Yuxarıda deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, indiki Qusar düzənliyindəki Avaran kəndini və eyniadlı düzənliyi bildirən etnonim və oronim vaxtilə türkdilli avarların Azərbaycana gəlişini əks etdirən ən tutarlı, təkzibedilməz yadigarlardır.

A.Bakıxanov Azərbaycana gəlmə qədim etnoslardan bəhs edərkən, nə səbəbdənsə, ağ hunların nəslindən olan və erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Şirvan və Arran ərazilərinə dəfələrlə yürüşlər etmiş **xəzərlərə** az yer ayırmışdır. Onların adının Xəzər dənizinə verilməsi faktını

xatırlamaqdan əlavə o, qədim mənbələrə / Strabon, Plini, Arrian / əsaslanıb, təkcə **Zığ** /Zix / kəndinin əhalisini xəzər nəslindən qalma hesab etmişdir (16). Lakin “Gülüstan-i İrəm”in 1991-ci il nəşrini redaktə və şərh edən akad. Z.M.Bünyadov əsərə yazdığı izahlarının birində bu yanlışlığı təkzib edib bildirir ki, Strabonun məlumatına görə, Zix tayfası qədim zamanlarda Qafqazın Şimal-Qərbində məskunlaşmış tayfalardandır. Onun fikrincə, Zix etnonimi XIII əsrdəki mənbələrdə saxlanmaqdan əlavə, müasir etnoqrafik gerçəklikdə hələ də qalmaqdadır (17).

A.Bakıxanovdan fərqli olaraq, M.Baharlı xəzərlərdən və onların Azərbaycana yürüşlərindən daha ətraflı bəhs etmiş, bütün Qazax qəzası əhalisini xəzər nəslindən olan kasoq və ya qasuqların qalığı saymışdır(18).

A.Bakıxanov Azərbaycan ərazisinin şimal həddlərini təşkil edən Şirvan məmləkətinin qədim sakinləri olan erkən türkdilli etnosların mənşəyindən bəhs etməklə, onun etnik tarixinin orta əsr mərhələsində görkəmli rol oynamış *qıpçaq, oğuz / səlcuq /, qayı, türkmən* və digər türk, monqol və tatar mənşəli *tərəkəmə /elat/ tayfaları / zəngənə, xəlilli, kəngərli, qaramanlı, təkəli, şamlı, cəyirli, usallı, ərşəli, ustacallı, qacar, bayat, qaraqoyunlu, xələc* və b./ haqqında, onların ilk vətəni, yayılma əraziləri, dilləri, dini etiqad və məzhəblərinə dair etnoqrafik baxımdan olduqca dəyərli məlumat vermişdir (19).

Müəllifin fikrincə, Quba qəzasının şərq hissəsindəki əhali, Dərbənd, Şirvan, Şəki qəzaları əhalisinin böyük hissəsi tarixən buraya hicrət etmiş müxtəlif türk tayfalarının qovuşmasından əmələ gəlmişdir. Səlcuq, monqol, qaraqoyunlu, aqçoyunlu və səfəvilərin hakimiyyəti dövründə onların sayı daha da artmışdır. Bu xalq burada, yəni Rusiya tabeliyindəki müsəlman əyalətlərində və İranın şimalında say etibarlı ilə çoxluq təşkil etməklə, onların türk, qumuq, noqay və çağatay dilləri arasında orta mövqe tutan ümumi, vahid bir türkcəsi təşəkkül tapmışdır (20).

A.Bakıxanov Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətlərində məskunlaşmış **İrandilli** və **ərəbdilli** tayfaların mənşəyi və yayılma areallarına da biganə qalmamışdır. Onun yazdığına görə, Tabasaran mahalının 8 kəndinin, eləcə də Şirvanın Hovuz, Lahic və Qoşun mahallarının, Quba qəzasının Bərmək, Şeşpara və Buduq mahalının aşağı hissəsinin, habelə 6 tərəkəmə kəndindən savayı bütün Bakı qəzası əhalisi YI əsrdə Xosrov Ənuşirvan tərəfindən buraya köçürülmüş, hələ də qədim pəhləvi ləhcəsini qoruyub saxlamış İrandilli tayfalardan ibarətdir (21).

A.Bakıxanov İrandilli əhalinin Cənubi Qafqaza

köçürülmə səbəblərini türkdilli şimal tayfalarının aramsız yürüşlərinin qarşısının alınması lüzumu ilə izah etməyə çalışmışdır. O, yazırdı ki, xalqların fasiləsiz davam edən böyük köçünün burada törətdiyi fəlakətlərlə bağlı tarix üçün qaranlıq zamanlar arxada qalandan sonra İran şahı Xosrov Ənuşirvan YI əsrdə ölkəni zəbt edərək, İrandan Şirvan və Dağıstana çoxlu tayfalar köçürmüşdür (22).

Göründüyü kimi, A.Bakıxanov məlum risaləsində və məşhur “Gülüstan-i İrəm” əsərində o zamankı Azərbaycanın etnik durumuna daxil olan İran və samidilli bir sıra etnosların /“cuhud” adı ilə bəlli olan **yəhudilər**, habelə qədim sind nəslindən sayılan **qaraçılar** və b./ barədə ətraflı söhbət açmamışdır. Eyni sözləri A.Bakıxanova çox yaxşı tanış olan Şahdağ qrupu xalqları / *xınalıq, qırız, buduq* / barədə də söyləmək olar. O, bunlardan yalnız “özlərinin xüsusi dilləri olduğunu” qeyd etdiyi xınalıqların adını çəkir, lakin onların heç birisinin mənşəyi məsələsinə toxunmur. Onlar A.Bakıxanovun bilavasitə böyüyüb yaşadığı və müəyyən mənada onun ikinci doğma vətəni olmuş sabiq Quba xanlığı, başqa sözlə, tarixi Şirvan ərazisində məskunlaşmışdılar. Görünür, müəllif Şirvanın etnosiyasi həyatında onların diqqəti çəkə biləcək elə bir mühüm rol oynamadıklarını əsas götürdüyündən adları çəkilən azsaylı xalqların etnik tarixinə və mənşəyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirməmişdir. Bu işdə barəsində söhbət gedən etnik qruplara dair o zamankı mövcud mənbələrin qıtlığı və mötəbər məlumatların azlığı faktı da az rol oynamamış deyildir. Bu mənada XIX əsrin birinci yarısında yaşamış və etnik tariximizə dair mətbu məlumat imkanları xeyli məhdud olan A.Bakıxanovu qınamaq da olmur.

A.Bakıxanov Cənubi Qafqazın müsəlman əyalətlərində **ərəb** mənşəli əhalinin peyda olması faktına da toxunmuşdur. O, yazırdı ki, Quba qəzasının iki, Dərbəndin bir, Şəkinin iki kəndinin əhalisi, habelə Şirvan qəzasında böyük bir tayfa indi də ərəb adlandırılır. Bütün bu faktlar isə onların mənşəyindən soraq verir. Şirvan ərəblərinin bir hissəsi öz aralarında hələ də pozuq ərəb dilində danışırlar. Tabasaranın Dərvaq kəndində əhali son vaxtlaradək ərəb dilində danışırmış, qocaların bəziləri bu dili indi də bilirlər (23).

A.Bakıxanov əhali hicrətinin **qaçqınlıqla** bağlı bir növü haqqında da maraqlı tarixi məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, Qubanın Bərmək mahalının əhalisi ərəb mənşəli olub, xəlifə Harunərrəşidin vəziri Cəfər Bərməkinin qəbiləsindəndir. Onlar başçıları Bərməkinin

edamından sonra təqibdən canlarını qurtarmaq üçün qaçıb burada sığınmışlar (24).

Qeyd edək ki, özünün etnik adını Bərmək mahalına möhürbənd etmiş bu tayfanın sonrakı etnik taleyi daha mürəkkəb olmuşdur. Onlar əvvəlcə mahalın yerli əhalisi olan xurslarla etnik təmasda olmuş, sonra xurslarla birlikdə tatların dil və məişət assimilyasiyasına məruz qalmış, ən nəhayətdə isə ərəbdən dönmə tat olaraq Azərbaycan türkcəsini mənimsəməklə türkləşmişlər. İndi onlar etnik cəhətdən özlərini azərbaycanlı hesab edirlər. Göründüyü kimi, etnik proseslərin məcrasının dəyişməsi etnogenetik dəyişmələrə də təsir göstərmişdir.

Əlbəttə, ərəblərin Azərbaycana hicrəti Xilafətin ilk mərhələsində daha geniş miqyas almış və kütləvi səciyyə daşımıdır. Lakin onlar buradakı siyasi üstünlüklərinə və İslam dininin təmsilçiləri olmalarına baxmayaraq, hakim etnik qüvvəyə çevrilə bilməyib, yerli əhali tərəfindən assimilyasiyaya uğradılmışlar. Ona görə də A.Bakıxanovun bəhs etdiyi dövrdə onların çox cüzi bir qismi özlərinin antropoloji simasını, etnoqrafik əlamətlərini və ənənəvi dəvəçilik peşələrini qoruyub saxlaya bilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziyanın o zamankı müsəlman əyalətlərində türkdilli etnik birliklərlə qarşılaşma və assimilyasiya prosesi nəticəsində ölkədə onların cüzi bir hissəsi ilişib qalmışdır. Ərəb mənşəli əhalinin XIX əsrdəki bu miskin halını A.Bakıxanov real təsbit etmişdir.

A.Bakıxanov Şirvan və Dağıstanda məskunlaşmış bu və ya digər etnosun mənşəyi məsələsindən bəhs edərkən təkcə dil faktları ilə kifayətlənməmişdir. Şərq və Qərb dillərinə yaxşı bələd olan, onların çoxunu bilən A.Bakıxanov etnogenezi məsələsini araşdırarkən müxtəlif səciyyəli məxəzlərə /tarixi, teoloji, antropoloji, etnoqrafik, folklor, ədəbi əsərlərə/ müraciət etmişdir. Məhz bunun sayəsində o, tədqiq etdiyi tayfa və xalqların ilkin vətəni, onların hansı soy-kökə bağlı olması, hansı dil ailəsinə mənsub olması, başlıca məşğuliyyət növləri, nə kimi miqrasiyalara məruz qalmaları, yeni məkanda yayılma arealları, assimilyasiyaya və etnik qovuşma proseslərinə uğramaları və s. kimi ümdə məqamları müəyyənləşdirməyə səy göstərmiş və öz məqsədinə xeyli dərəcədə nail ola bilmişdir. Elmi araşdırmaların o zamankı səviyyəsindən çıxış edən müəllif öz tədqiqatlarında yol verdiyi bəzi çatışmazlıqlara baxmayaraq, Cənubi Qafqaz xalqlarının mənşəyi ilə bağlı öz dövrünü xeyli qabaqlayan bir sıra cəsarətli elmi fikir və mülahizələr söyləmişdir. Onların çoxu bu gün də özünün elmi dəyərini itirməmişdir. Ən başlıcası isə Azərbaycan tarixşünaslığında

etnogenezi və etnik tarix probleminin elmi baxımdan araşdırılmasına yerli müəlliflərdən ilk dəfə məhz A.Bakıxanov cəhd göstərmişdir. Bütün bu deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, A.Bakıxanov elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, tərcümə, hərbi və mülki işlərlə gərgin məşğul olmasına baxmayaraq, etnogenezi və etnik tarix məsələsinə o, peşəkar mütəxəssis – etnoqraf kimi, həm də çox ciddi yanaşmışdır. Azərbaycan xalqının etnik tarixi ilə bağlı A.Bakıxanovun araşdırmaları, fikir və mülahizələri ilə yaxından tanış olduqda belə təsəvvür yaranır ki, ensiklopedik biliyə malik olan ədib həm də xalq məişətinə, müsəlman həyat tərzinə dərinləndirən bələd olan səriştəli və görkəmli el bilicisi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. A.Бакыханов. Гюлистан-и Ирам. Б., с.14-15. 1991; Yenə onun: Əsərləri, risalələri və məktubları. B., 1983, s. 133.
2. A.Bakıxanov. Gülüstan-i İrəm., s. 14-15.
3. Yenə orada, s. 210, 34-cü qeyd.
4. Yenə orada, s. 14.
5. A.Bakıxanov. Gülüstan-i İrəm, s. 16-17.
6. Yenə orada, s. 18.
7. Yenə orada.
8. Yenə orada.
9. Yenə orada.
10. А.Алиев. Гиль-Гильчайское оборонительное сооружение. Б., 1986.
11. A.Bakıxanov. Gülüstan-i İrəm, s. 19.
12. Yenə orada, s. 20-21.
13. Yenə orada, s.23.
14. A.Bakıxanov. Gülüstan-i İrəm, s. 24
15. M.Baharlı. Göst. əsəri, s. 28.
16. A.Bakıxanov. Gülüstan-i İrəm, s. 21
17. Yenə orada, s. 213.
18. M.Baharlı. Göst. əsəri, s. 36-37.
19. A.Bakıxanov. Göst. əsəri, s. 23.
20. A.Bakıxanov. Əsərləri, risalələri və məktubları, s. 133.
21. A.Bakıxanov. Gülüstan-i İrəm, s. 24; həmçinin bax: A.Bakıxanov. Əsərləri, risalələri və məktubları, s. 133.
22. Yenə orada, s. 134.
23. A.Bakıxanov. Göst. risaləsi, s. 133; Həmçinin bax: Gülüstan-i-İrəm, s. 21-22.
24. Yenə orada, s. 22.